Prof. Wojciech Chudziak

Instytut Archeologii UMK

Ul. Szosa Bydgoska 44/46

87-100 Toruń

Recenzja pracy doktorskiej

mgr Jadwigi Olbrot pt. Wytwórczość ceramiki od XIII do początku XVI w. na terenie południowej Polski, Kraków 2023

Przedłożone do oceny studium mgr Jadwigi Olbrot przygotowane w Instytucie Archeologii Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie pod opieką prof. Jacka Poleskiego poświęcone zostało problematyce wytwórczości ceramiki rozumianej bardzo szeroko, zgodnie z tradycyjnym zakresem tego pojęcia obejmującym wszelkie wytwory otrzymane w wyniku wypalenia odpowiednio uformowanej gliny. Praca ta wpisuje się w nurt dotychczasowych studiów realizowanych na gruncie wielu dyscyplin badawczych, zwłaszcza polskiej archeologii i historii architektury, obejmujących złożoną problematykę wytwórczości ceramicznej dotyczącej zarówno ceramiki naczyniowej, jak i budowlanej. Jej nowatorstwo polega na próbie porównania organizacji pracy rzemieślników zajmujących się z pozoru całkowicie różną wytwórczością reprezentowaną przez garncarzy, zdunów czy strycharzy. Tematyka ta, biorąc pod uwagę poszczególne kategorie wytwórczości, ma bardzo bogatą literaturę przedmiotu, jednak w ujęciu syntetycznym i porównawczym jaki zaproponowała Autorka, jest to opracowanie wyjątkowe, bez analogii w polskim piśmiennictwie naukowym poświęconym tej problematyce. Celem pracy jest wyjaśnienie wielu kwestii m.in. lokalizacji warsztatów i struktury związanych z nimi zabudowań, ich wyposażenia, miejsc pozyskiwana i składowania gliny, jak również charakteru odpadów poprodukcyjnych. Z punktu widzenia zakresu rzeczowego pracy priorytetowa wydaje się być „próba rozpoznania procesu produkcji, w tym możliwości wytwórstwa różnych kategorii ceramiki w ramach jednej pracowni" (s. 5) oraz „analiza porównawcza śladów wytwórczości różnych kategorii" (s. 8). W założeniu Autorki praca ma charakter kompilacyjny, podsumowujący stan badań nad tytułowym zagadnieniem. W niniejszej recenzji odniosę się

to tego czy Autorka osiągnęła sformułowane przez siebie cele badawcze i czy rozprawa spełnia wymogi formalne stawiane rozprawom doktorskim.

Przedmiotem oceny jest rozprawa w formie dwutomowego wydruku komputerowego, z których pierwsza część licząca 328 stron stanowi zasadniczy trzon pracy, natomiast druga obejmuje, tj. bibliografię, katalog wraz z materiałem ilustracyjnym. Główny nurt rozważań ujęty został w trzech rozdziałach poprzedzonych krótkim wstępem (rozdział 1), w którym standardowo zaprezentowano cel, zakres i metody pracy, jak również określono jej zakres rzeczowy. Zasadnicza część rozprawy dotyczy omówienia poszczególnych kategorii ceramiki (rozdział 2) z rozbiciem na ceramikę naczyniową (2.1.), galanterię ceramiczną (2.2.) oraz ceramikę budowlaną (2.3.), charakterystyki wyrobów ceramicznych na tle porównawczym (rozdział 3) oraz problematyki wytwórczości ceramicznej analizowanej z punktu widzenia profilu i organizacji warsztatów rzemieślniczych (rozdział 4). Pracę zamyka krótkie podsumowanie, w którym zaprezentowano główne tezy pracy (rozdział 5). W drugim tomie znalazła się obszerna obejmująca ponad 800 pozycji literatury bibliografia (6), odzwierciedlająca bardzo dobre rozeznanie Autorki w dotychczasowym dorobku naukowym poświęconym omawianej problematyce badawczej. Kolejną pozycję w drugim tomie rozprawy stanowi katalog (7) głównych stanowisk archeologicznych uwzględnionych w pracy oraz część ilustracyjna zawierająca 118 rycin. Zaproponowana struktura pracy i jej układ są zasadniczo prawidłowe, w wielu partiach dobrze przemyślane, zgodne z przyjętym tokiem i logiką wyjaśniania, choć nie oznaczy to, że nie można byłoby wprowadzić pewnych korekt porządkujących merytoryczny przekaz rozprawy.

Na początku recenzji kilka słów warto poświęcić zakresowi rzeczowemu pracy i bazie źródłowej na której Autorka oparła swoje rozważania, obu aspektach zaprezentowanych w części wstępnej pracy (1). Praca zasadniczo dotyczy późnośredniowiecznej wytwórczości ceramicznej z Polski południowej, stąd podstawą wnioskowania są zarówno stanowiska archeologiczne, na których odkryto pozostałości warsztatów, jak i zespoły źródeł ruchomych, zwłaszcza ceramika naczyniowa i budowlana. Pierwsza kategoria źródeł została przedstawiona w formie katalogu stanowisk, drugą omówiono jedynie w zasadniczym tekście, choć szkoda, że nie zaprezentowano jej w osobnym podrozdziale poświęconym podstawom źródłowym pracy. Mam tu na myśli przede wszystkim omówienie zbiorów

„zabytków", zwłaszcza ceramiki naczyniowej, które stanowiły bazę prowadzonych rozważań (s. 13). Myślę, że uwzględnienie chociażby wykazu homogenicznych zespołów ceramiki z podanym kontekstem chronologiczno-kulturowym, literaturą i zdefiniowanymi kryteriami ich wyboru, chociażby w formie tabelarycznej ułatwiłaby czytelnikowi lepszą orientację w analizowanej materii źródłowej. Uwaga ta dotyczy również galanterii ceramicznej. Wykaz przedmiotów ujętych w pracy w ramach poszczególnych kategorii byłby niewątpliwie użytecznym dopełnieniem prowadzonej w tekście narracji. Pamiętać jednak należy, że nie można tego postulatu traktować jako wymóg formalny, gdyż zadaniem Autorki nie była analiza źródłowa omawianych przedmiotów sensu stricte ale analiza poglądów i wypracowanych na ich temat koncepcji. Pewnym mankamentem jest również brak wstępu do katalogu, w którym czytelnik znalazłbym nie tylko omówienie jego struktury ale również skonkretyzowane kryteria doboru stanowisk. Może wtedy jasne stałoby się dlaczego w tym katalogu nie uwzględniono niektórych opisywanych w tekście stanowisk archeologicznych z Polski południowej, na których również zidentyfikowano ślady późnośredniowiecznych lub wczesnonowożytnych warsztatów (np. Byczyna, Kąty Wrocławskie, Niemodlin, Turza Śląska). W części wstępnej Autorka, podejmując ocenę stanu badań nad wytwórczością ceramiczną analizowanego obszaru (s. 11), powołuje się również na bogatą literaturę przedmiotu wykorzystaną w pracy. Mam wrażenie jednak, że zbyt mało miejsca poświęca dorobkowi badawczemu tematycznie związanemu z terenami Polski północnej. Brakuje w tej części pracy odniesień do licznych publikacji poświęconych tej problematyce w kontekście obszarów sąsiednich Czech i Słowacji, a zwłaszcza znakomitej monografii Ladislava Čapka i innych autorów z 2022 roku (Vrcholně a Pozdně středověká keramika v českých zemích. Výroba – Regionalizace – Metody – Interpretace, Plzen), cytowanej w tekście ale nie uwzględnionej w końcowej bibliografii.

Pierwszy zasadniczy rozdział pracy (2) poświęcony charakterystyce wyrobów ceramicznych otwierają rozważania dotyczące najliczniejszego zespołu źródeł czyli ceramiki naczyniowej. W sposób kompetentny i w znacznym stopniu wyczerpujący, biorąc pod uwagę stawiane przez Autorkę cele, omówione zostały takie kwestie jak kategoryzacja form naczyń, cechy technologiczno-stylistycznych, różnice typologicznych itp.. Podkreślone zostały również rozmaite trudności wynikające ze stosowania różnej terminologii, jak i kryteriów klasyfikacyjnych. Wielość i złożoność zagadnień, które podejmuje Autorka w oparciu o

bogatą literaturę przedmiotu, takie chociażby jak kwestie importów ceramicznych czy pochodzenie ceramiki grafitowej, wskazują, że mgr Jadwiga Olbrot znakomicie orientuje się w tej problematyce. Świadczą o tym również treści zawarte w kolejnych podrozdziałach, w których omówione zostały różnorodne kategorie form naczyń (2.1.2.1. – 2.1.2.12.) czy cechy technologiczno-techniczne ceramiki (2.1.3.1.-2.1.3.6.). Tą część rozważań zamyka krótkie podsumowanie, w którym słusznie Autorka wskazuje na pewne tendencje rozwojowe w wytwórczości ceramiki późnośredniowiecznej. W pierwszej fazie dotyczą one licznych nawiązań do ceramiki tradycyjnej, powszechnie występującej w najmłodszym okresie wczesnego średniowiecza, a ponadto pojawienia się nowoczesnych technik garncarskich i nowych form naczyń. W drugiej zaś fazie, dominacji zjawisk zwłaszcza tej drugiej kategorii. Szczegółowa analiza dostępnych danych źródłowych prowadzi również do wniosku, że poszczególne ośrodki garncarskie charakteryzowały się lokalną specyfiką. To bardzo ważna konkluzja, podparta również częściowo badaniami fizyko-chemicznymi, które stanowić powinny fundament rozważań dotyczących miejsca produkcji, użytkowania i dyspersji wyrobów ceramicznych.

W drugim podrozdziale omawianej części pracy równie kompetentnie Autorka zajęła się zagadnieniem galanterii ceramicznej, w tym różnego rodzaju figurek, kulek, pionków, grzechotek, dzwoneczków, przęślików, skarbonek, kaganków itp. (2.2.) Szczególną wartość w mojej ocenie ma omówienie figurek dewocyjnych identyfikowanych z konkretnymi kultami oraz figurek świeckich, przede wszystkich okazów zoomorficznych (2.2.1.). Analiza ich cech technologiczno-stylistycznych pozwoliła wykazać Autorce pewne podobieństwa i różnice między nimi w zakresie ich technik wykonania. Pewien niedosyt można natomiast odczuć na końcu tego podrozdziału, gdzie wskazana byłaby – wzorem wcześniejszego podrozdziału - próba podsumowania podstawowych kwestii w nim poruszonych.

Bardzo wysoko ocenić należy zawartość merytoryczną trzeciego podrozdziału dotyczącego ceramiki budowlanej, omówionej według jej podstawowych kategorii tj. cegieł (2.3.1.), dachówek (2.3.2.), płytek posadzkowych (2.3.3.), kafli piecowych (2.3.4.) i elementów różnych instalacji (2.3.5.). Najwięcej miejsca Autorka poświęca zagadnieniu wytwórczości cegieł, które omawia z różnych perspektyw poznawczych. Można dyskutować nad strukturą tego podrozdziału i zakresem rzeczowym poszczególnych jego części, które odbiegają znacznie od przyjętej we wcześniejszych podrozdziałach konwencji. Można

zastanawiać się czy aż tyle miejsca należało poświęcić wytwórczości we wczesnym średniowieczu (2.3.1.1.-2.3.1.2.), skoro w przypadku ceramiki naczyniowej czy galanterii ceramicznej kwestia wytwórczości z XII-XII/XIII wieku została przedstawiona marginalnie. Nie mam jednak wątpliwości, że również ta część rozprawy pokazuje świetną orientację Autorki w złożonej problematyce badawczej dotyczącej klasyfikacji cegieł oraz jej cech technologiczno-technicznych. Słusznie wskazuje ona na duży potencjał poznawczy tej grupy wytworów w studiach nie tylko nad architekturą późnego średniowiecza ale również nad organizacją wytwórczości strycharskiej. Autorka podkreśla jednak niedostatek w zakresie analiz fizyko-chemicznych tej kategorii źródeł uniemożliwiający przeprowadzenie szerokich badań porównawczych (s. 132).

Kolejne podrozdziały poświęcone zostały omówieniu stanu badań nad wytwórczością dachówek, płytek posadzkowych i kafli. We wszystkich przypadkach na plan pierwszy wysuwa się opracowanie ich cech formalnych i technologiczno-technicznych, co zrealizowano w sposób nie budzący zastrzeżeń. Mam jednak wątpliwości czy konieczny był rozdział 2.3.3.1. poświęcony typowi posadzek występujących na obszarach wykraczających poza ramy terytorialne niniejszej pracy. Bardzo wartościowy jest również podrozdział dotyczący ceramicznych elementów instalacji a sformułowana na końcu tego podrozdziału hipoteza, że elementy te mogły być wykonywane przez tych samych rzemieślników wytwarzających m.in. ceramikę naczyniową czy budowlaną jest dość przekonywująca.

Rozdział 3 rozprawy poświęcony został kwestii porównania cech technologiczno-technicznych różnych kategorii wytwórczości ceramicznej. Autorka dochodzi do wniosku, że wiele z nich wykazuje określone podobieństwa (domieszka mineralna schudzająca masę, zastosowanie konkretnych technik produkcji), jednak zdecydowanie zaznaczają się różnice pomiędzy ceramiką naczyniową a budowlaną (rodzaj gliny, masy garncarskiej, jakości wykończenia wyrobów, rodzaj wypału). W sposób przekonywujący i merytorycznie poprawny omawia pod tym kątem różne kategorie ceramiki, choć wydaje się, że brakuje na końcu tego rozdziału krótkiego podsumowania, w którym zawarto by konkluzje wynikające z tej analizy.

Bardzo istotny z uwagi na główny cel pracy jest rozdział 4, w którym omawia wytwórczość ceramiczną z punktu widzenia analizy źródeł do studiów nad warsztatami z obszaru południowej Polski. Słusznie uwzględnia tu zarówno archeologiczne ich pozostałości,

jak i bezcenne materiały historyczne, ikonograficzne i etnologiczne. W pierwszej kolejności Autorka zajęła się kwestią lokalizacji warsztatów w przestrzeni osadniczej, zarówno miejskiej, jak i wiejskiej (4.1.). Wiele dobrze udokumentowanych wniosków zasługuje na szczególną uwagę m.in. opinie dotyczące umieszczania warsztatów garncarskich na obrzeżach miasta, interpretacja zasad lokalizacji cegielni czy też związków przestrzenne jednych i drugich z wodą oraz złożami surowca. Myślę jednak, że dla przejrzystości wykładu można byłoby w sposób bardziej sformalizowany, a dla Czytelnika bardziej dostępny, omówić w osobnych podrozdziałach źródła z omawianego w pracy obszaru oraz materiał porównawczy z terenów ościennych (dotyczy to zarówno źródeł archeologicznych, jak i przekazów pisanych).

Zgodzić się należy z Autorką, że analiza rozplanowania warsztatów garncarskich i strycharskich (4.2.1) i związanej z nimi zabudowy (4.2.2) jest z wielu względów niezwykle złożona i trudna, tym bardziej, że przesłanki źródłowe do tego zagadnienia dla Polski południowej są nadzwyczaj skromne (mapa 2). O wiele więcej informacji Autorka zebrała odnośnie charakterystyki pieców odkrywanych na tym obszarze (4.2.3). Omawia je w sposób szczegółowy bazując na dostępnej literaturze przedmiotu. Ze względów formalnych wyłączyłbym z tej narracji poświęconej stanowiskom ujętym w katalogu wyjątkowy zespół pieców z osady w Przemyślu-Zasaniu nie mieszczący się przecież w zakresie terytorialnym opracowania. Uwzględniony on powinien być w dalszej części tego podrozdziału, gdzie Autorka odnosi się do znalezisk z terenów ościennych (s. 248). Brakowało mi również bardziej wyrazistego zaznaczenia kwestii rozróżnienia pieców garncarskich i pieców do produkcji ceramiki budowlanej. Nie jest to rzecz jasna sprawa jednoznaczna w ocenie, gdyż jak sama Autorka stwierdza, że w ramach jednego urządzenia grzewczego można było wypalać różne kategorie wyrobów (s. 261).

Kolejna część rozprawy dotyczy miejsca wydobycia surowca oraz składowania gliny (4.3.). Autorka omawia oba zagadnienia w sposób kompetentny, opierając się na danych historycznych, etnograficznych i fizykochemicznych zawartych w literaturze przedmiotu. Na uwagę zasługuje w tym przypadku wykorzystanie badań toponomastycznych, jak również archeologicznych, wnoszących - jak wynika z analizy mgr Jadwigi Olbrot - wiele cennych informacji do obu tych kwestii. Równie kompetentny jest kolejny podrozdział dotyczący warsztatu i narzędzi garncarskich (4.4.). W znacznej części oparty on jest na przekazach pisanych, ikonograficznych i danych etnograficznych, które Autorka w sposób właściwy

wykorzystuje. Ze względów oczywistych dużo miejsca poświęca kwestii rekonstrukcji koła garncarskiego, która może być rozpatrywana również przez pryzmat wyników archeologii eksperymentalnej, doskonale znanych Autorce. Niestety stosunkowo niewielka ilość znalezisk narzędzi i przyrządów wykorzystywanych w warsztatach pochodzących z analizowanego obszaru skazała Autorkę na daleko idącą generalizację wnioskowana w zakresie wielu zagadnień. Bardzo wartościowy jest natomiast kolejny podrozdział poświęcony kwestii odpadów produkcyjnych stanowiących czasami jedyne świadectwo obecności warsztatu ceramicznego (4.5.). Przykłady takich znalezisk, które w tym kontekście Autorka przytacza, wskazują na dużą wartość informacyjną tej kategorii źródeł.

Rozprawę zamyka obszerne podsumowanie, w którym zawarto główne tezy pracy i , co ważne, konkretne postulaty badawcze (5). Na szczególną uwagę zasługuje próba określenia procesów produkcji ceramicznej i wskazanie na możliwość łączenia w ramach jednego warsztatu wytwórstwa różnych kategorii przedmiotów. To najcenniejsza dobrze uzasadniona przez Autorkę konkluzja oparta na odkryciach archeologicznych (Środa Śląska, Wrocław), jak i przekazach pisanych. Zgodzić się należy, że wytwórczość pracowni obejmującej szeroki zakres wytworów nie była jednak normą, gdyż część zwłaszcza mniejszych warsztatów była bardziej wyspecjalizowana i obejmowała produkcję pojedynczych rodzajów ceramiki. Autorka wskazuje również potrzebę dalszych badań, zwłaszcza porównawczych opartych na analizach fizyko-chemicznych i petrograficznych, co pozwoliłoby na „pełniejszą obserwację" i obiektywizację wyników dotychczasowych badań.

Podsumowując należy stwierdzić, że recenzowana praca stanowi niewątpliwie oryginalne studium archeologiczne a jej nowatorstwo polega na zestawieniu porównawczym wytwórczości garncarskiej i produkcji materiałów budowlanych. Jak dotąd obie te kategorie analizowane były głównie osobno. Rozprawa charakteryzuje się wysokim poziomem naukowym, zarówno w warstwie metodyczno-metodologicznej, jak i interpretacyjnej i stanowi znaczące osiągnięcie w polskiej archeologii historycznej. Uwagi krytyczne zawarte w recenzji w żaden sposób nie umniejszają wartości ocenianej pracy napisanej bardzo dobrze pod względem językowym i formalnym (przypisy, bibliografia, struktura katalogu itp.). Rozprawa doktorska odzwierciedla bardzo dobry poziom wiedzy teoretycznej i źródłoznawczej kandydata w dyscyplinie archeologia oraz świadczy o jego umiejętnościach badawczych. **W myśl *Ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule***

naukowym (...) **stwierdzam, że przedłożona do oceny praca** stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, **spełnia zatem wymogi stawiane pracom doktorskim określone w art. 13, pkt 1 Ustawy, stąd wnoszę o wszczęcie dalszych procedur, w tym dopuszczenie do obrony.**

